

E L Z A B E T A

© **Suada Tozo Waldmann**

Pariz, 2011

Kao studentica arheologije Elizabeta je bila naročito zainteresirana za stećke.¹ Razotkriti tajne njihova porijekla joj je bila dugogodišnja opsesija.

Ko ih je isklesao? Kad su postavljeni? Da li su stvarno samo plemići imali pravo na stećak? Zašto neki nose natpise, a neki ne? Da li se mogu sa sigurnošću svi smatrati nekropolama i nadgrobnim spomenicima ili su pak neki od njih imali namjene duhovnog ili ezoteričnog tipa? Da li su možda neki od njih služili za žrtvene obrede? Jesu li to možda svetišta, hramovi na otvorenom, poput Stonehenge-a ili čuvenih kamenih kipova sa Uskršnjih otoka za čije stvaraoce neki vjeruju da vode porijeklo sa druge planete?

Elizabeta je također bila zainteresirana za srednjovjekovne zanate, osobito kovački i zlatarski, ali i za cjelokupno kulturno-povijesno nasljedje zemlje čije joj je najzanimljivije područje bila Hercegovina, a najdraži grad Mostar. Elizabetina visina od 1m90 skupa sa prodornim pogledom sivo-plavih očiju davali su dodatnu snagu njenim argumentima. Često se pitala zašto skoro sve teme vezane za povijest BH, pa između ostalih i stećci, raspljuju strasti u tolikoj mjeri. (Spomenimo usput Elizabetino predavanje s Kolarčevog univerziteta iz 1975 na temu *Bosanski stil* kad je lokalne etnologue koji su ga smatrali nepostojećim nazvala lopovima i krivotvorcima.)

Obdarena oštrim vidom, sigurnom rukom crtača i čeličnim zdravljem, obišla je sva čuvena i manje čuvena nalazišta stećaka i napravila jedan od njihovih najpotpunijih inventara. Identificirala je također stotinjak stećaka ugrađenih u temelje i zidove stambenih kuća, štala i ambara. Nekoliko stećaka oklesanih i preobrušenih našla je preinačene u mlinske točkove, a poveći broj u česme, korita, pojila za stoku, prese za voće i slične ovozemaljske svrhe. Jedan broj stećaka je vrijeme "zakucalo" u tlo. Neki su potpuno skriveni pod trnjem, ostrugama, šibljem, divljom lozom. Neki od njih neće nikad biti otkriveni.

Elizabetina dokumentacija sastoji se od više hiljada fotografija, crteža i desetina gusto ispisanih školskih teka punih bilježaka, skica i računa. Služila je kao temelj za knjige, studije, eseje, članke i svakovrsna izvješća. Ono što je objavljeno samo je vrh ledenog brijega.

Vecina stećaka nema pisani natpis, ali skoro svi nose ugravirane geometrijske motive, najčešće apstraktne. Česti su floralni ornamenti, makovi, djetelina, ljiljan, rozete, grbovi, scene iz lova, ljudske i životinjske figure od kojih najviše ima jelena, konja i zmija. Slijedovi crteža na stećcima uramljeni su stiliziranim vijencima, od kojih se često sreće dvostruka spirala, za koju se tvrdi da je simbol beskrajsnosti ili simbol DNA-a. S druge strane simboli poput kruga sunca, polumjeseca, križa u raznim oblicima tema su beskrajnog razglabanja i nagadjanja na temu autokefalne bosanske crkve.

Natpisi, kad su prisutni, obično su epitafi na bosančici ili glagoljici. Pomažu identificirati različite društvene kategorije i vjerske pripadnosti. Neki natpisi su su u pismima koje ni dan-danas nisu odgonetnuta. Najpoznatiji je "Molim te nemoj gazit po meni jer bio sam kao ti, a bit ćeš kao ja".

1

Stećci, mramori, bilizi, kami, gomile kamene su stele horizontalne ili uspravne, isklesane ljudskom rukom. Raznih su veličina i oblika, ponekad na postolju, ali najčešće položene direktno na zemlju. Stećak najčešće ima izgled sarkofaga, nekad je to kompaktna kamena kućica, s krovom na dvije vode, nekad obična kocka, ponekad pravokutni paralelopiped, a rjeđe pak uspravni stub. Stećci karakteriziraju historiju srednjovjekovne bosanske države i njenih susjednih krajeva. Na području današnje Bosne i Hercegovine očuvano je preko 50 000 stećaka.

Ljudski likovi i siluete su predstavljene pojedinačno, u parovima, grupama ili u redovima. Neki su porodične "fotografije". Stil klesara i kamenorezaca je primitivan, naivan, bez rafiniranosti. Proporcije ljudske figure i životinja nisu postovane. Životinje su često mnogo veće od ljudi. Ruke su ogromne, često dva put veće od glava. Na nekim stećcima čovjek podiže iznad glave ruku raširenih prstiju, a ponekad obje. Pozdrav ? Poziv ? Izazov ? Zavjet ? To još niko sa sigurnošću nije utvrdio.

Kao u stripovima ili nijemim filmovima, stećcima jezde konjanici, zemljoradnici oru njive, lovci idu u lov na jelene, veprove, medvjede. Igra se kolo. Bore se na turnirima vitezi pod kacigama, bacaju koplja, ukrštaju mačevi. Dame promatraju dvoboje sa prozora kula. Konjušari privode konje velmožama. Plesači se drže za ruke u visini pasa, ponekad za ramena. Ruke su isprepletane na kukovima ili prekrižene na ledjima. I dan-danas, u zabačenim mjestima na teritoriji Bosne i Hercegovine na slične načine se igra na mobama i teferičima.

Veliki broj mjesta Bosne i Hercegovine nije šezdesetih godina XXog stoljeća imalo ni električnu struju, niti tekuću vodu. Ono malo cesta je bilo uglavnom neasfaltirano. U svakom slučaju Elizabeta niti je imala auto niti neka važnija financijska sredstva. Shvatila je da su za nošenje njene prtljage najrentabilniji i najsigurniji mazge i magarci. Osjećala je veliku zahvalnost prema ovim četvoronošcima koji su bili njeno najpouzdanije prijevozno sredstvo. Tvrđila je da bez njih njeni poduhvati ne bi bili ostvarljivi.

Mazge i magarci su u sepetima i bisagama vukli po kozjim stazama magnetofone-trakaše, fotoaparate, kamere, štafelaj, šator i opremu, sanduke knjiga, teka i bilježnica. Elizabeta je bila zadužena za nošenje pastirske torbice od kozje dlake u kojoj je imala ono najosnovnije. Ponekad, ali vrlo rijetko, bi se ispela na ledja magaraca u svojstvu jahačice.

Broj četvoronožnih nosača je ovisio od raspoloženja njenih sponzora na američkim, australskim i britanskim sveučilistima, te raznih zaklada, časopisa i društava koje je doslovno zasipala izvještajima o stećcima. U molbama za financijsku potporu za arheološke ekspedicije bi pedantno obrazložila kako namjerava utrositi tražene novce uključujući naravno u predračun i troškove oko iznajmljivanja magaraca. Taj detalj i skromnost sredstava koje je tražila su vjerovatno doprinosili tome da su njene molbe skoro uvijek bile uslišene.

Svaki stećak bi prvo fotografirala, izmjerila, a onda pažljivo nacrtala. Većina crteža su u olovci. Napravila je nekolicinu akvarela stećaka djelomice prekrivenih mahovinom, lišajem i bršljanom. Dopadala joj se neka vrsta romantike koja je lebdjela oko njih. Takodjer su joj neobično dragi bili akvareli stećaka pod snježnim kapama. Zabilježila je sopstvene dojmove o okolnom reljefu i ambijentu, meteorološkim prilikama. Ostavila je svjedočenja o raspoloženju i idejama koje je svaki stećak u njoj budio. Neki od njih kad bi ih dodirnula stvarali su ugodne, a neki loše vibracije, neki su imali puno toga za ispričati, a neki su pak bili nijemi.

S vremena na vrijeme zabilježila bi pokoji zanimljivi detalj ili anegdotu o svojim pratiocima i ostalim putnicima koje je sretala putujući prema i oko nalazišta stećaka. Neke od tih popratnih biljeski mogu zazvučati kao pjesme u prozi, neke su kratke priče, ali većina su tek faktualni izvještaji s nekoliko suhoparnih podataka.

Evo naprimjer jedne takve bilješke iz jedne od Elizabetinih teka:

Teritorija općine Stolac, Radimlja, 15 juna 1969

Na polju veličine nogometnog stadiona kroz čiju sredinu vijuga tanki zeleni konac rijeke otkrivam skupinu od 122 stećka poput stada raštrkanih ovaca koje se uzalud pokušavaju sakriti u hladovinu čempresa. U kontrastu sa drvećem blještavilo sunca ih čini jos bjeljim.

15 august 1969, Radimlja

Ovo nalazište me privlači poput magneta. Rijeka je potpuno presušila. Suho korito, popločano prašnjavim oblucima. Praobrazac usamljenosti. Ideal nepomičnosti.

Tačno je da su je nalazišta stećaka, skoro uvijek smještenim na ugodnim i lijepim mjestima, pokraj rijeke ili u planinama, često potsjećala svojom bjelinom i raštrkanoscu na stada ovaca ili koza. Osim te uporedbe onu koju je Elizabeta smatrala dobrom, a koja joj je sinula nakon što je posjetila Japan je da su prostori sa stećcima svojevrzni prirodni zen vrtovi. Takodjer je ozbiljnom smatrala hipotezu da se stećci često nalaze pokraj rijeka zbog toga jer su kameni blokovi najvjerovatnije prevoženi splavovima ili sličnim plovilima od kamenoloma i klesarskih radionica do nekropola.

Za vrijeme putovanja stotinama puta Elizabeta je pozivana na kafu, čašćena pivom, rakijom, slatkom, pitom ispod saća, janjetinom, pecenjem, ribom sa žara itd. Bila je u svatovima, prisustvovala sjetvama, žetvama, berbama i mobama. U proljeće je pomagala orati, saditi krompir, luk, paradajz i salatu. Ljeti je kosila travu, skupljala sijeno, a na jesen pomagala peći rakiju, kuhati slatko i pekmez. Savladala je osnove potkivanja konja, mazgi i magaraca. Naučila je plesti vunene čarape i priglavke, šivanje i vez, te osnovicu tkanja ćilima i serdzada.

Najela se pregrstima sumskog voca, napila dobre vode sa mnogobrojnih izvora i vrela. Upoznala je raznorazno ljekovito bilje i recepte. Noge su je znale boljeti od igranja kola na teferičima i vašarima. Često je imala dojam da neke scene sa stećaka koje je danju crtala i snimala u stvarnosti ponovo proživljavala ! Obožavala je svečanost, ozbiljnost i čudnovatost tzv. nijemog kola iz Istočne Hercegovine. To kolo se igra bez muzike, bez pjesme, bez podvikivanja, ozbiljnog lica. Plesači i plesačice nose teške lance i ogrlice oko vrata, nizove narukvica oko gležanja. Djevojke nose na glavama kape s redovima dukata i cekina. Zveckanje nakita stvara ritam na izvjestan pomalo zlokoban način. To je jedini zvuk koji se čuje za vrijeme izvodjenja nijemog kola. I na stećcima gdje je imala prilike vidjeti ugravirane figure plesača i plesačica kolo je u neku ruku bilo nijemo.

U skoro svakom selu ili zaseoku kroz koje je prosla Elizabeti je nudjen brak, a jedanput joj je čak predloženo dijete na prodaju !

Povorka s ženom propetom na sivca-magarca, vodičem koji je i sam natovaren teglio mazge izazivali su pozor i čudjenje po bosansko-hercegovačkim selima i zaseocima. Zaogrnuti šarenom vunenom pelerinom koju je nekad davno bila kupila u jednom Hopi indijanskom rezervatu, s kosom koja joj je u slapovima padala po ledjima bila je za njih, zasigurno temom beskrajnih razgovora, pretpostavki i nagadjanja.

“Bezbeli nego sam ti ja više puta gospođi Elizabeti iznajmljivo Sivca i Putku. Jaštaradi ! Mogut reć da smo se nanosali onih njenijeh sanduka i kufera. Teški ko tuč. Na Sivca natovarimo sanduke s knjigama. Hranu, šatorsku opremu nosi Putka. Ja zadužen za gospođine foto-aparate, magnetofon, štafelaj ... Jes, jes, štafelaj. Elizabeta je bezbeli stećke najviše crtala, imahin kolko ti dusa hoće. Udri gori, udri dolji po brdima, planinama, dolinama, kamenjaru. A jesmo se nahodali. Htjela naku knjigu Elizabeta. Jal studiju ...

(pripaljuje cigaretu)

Jal ... knjigu o stećcima. Ma nemam ti ja pojma. Ma otkud bogati? Samo četiri godine u osnovnu iso.

A velim ja njoj kad sam je vidio kako pipka one kamenove da je to opasno. Hoćel izazvat nevrjeme i grom na naske privuč. A Elizabeta me onda pita odkud znam. Kako odkud znam ? Pa to vas naš narod zna. Grehota je i opasno doticati mramorje. Moze belaj bit. Kakav belaj ? pita me.

I ja je onda priupitah dal je ikad čula za okamenjene svatove. Nemam pojma, odgovara ona. Pravi se nevješta, al vidjoh da je zanima.

E hajd da joj pripovjedam priču ko malehnom djetetu pred spavanje :

'Nekad davno svatovi se uputili kroz planinu. Mlada, mladoženja, kumovi, prijatelji, svirači, pjesma, šargija, vriska, piska. Kad na jednom proplanku, hop, grupa konjanika ih presretne. U prvi mah ih ne prepoznaše, ali kad se malo približe shvate da su to njihovi smrtni neprijatelji iz drugog sela s kojim su uvijek bili u ratu, ko rogovi u vreći. Ovi bogme izvukoše oružje pa udri po svatovima i sve do posljednjeg ih poubijaše. Vidiš ono mramorje tamo, to su ti svatovi što se okameniše ...

Otud ti naziv "svatovsko groblje" za mjesta gdje su skupine stećaka.

Elizabeta sve ono što ja zborim bilježi u onu njenu debelu teku.

Al ja sam je najviše volio gledati dok crta. Mlogo bolje nego fotoaparatom da uslika.

Imene je nacrtala, i Sivca i Putku, i Nailu ...

(otpuše dim)

To ti je, da izviniš moja žena. Nacrtala je Elizabeta dok prži kahfu na vatri ispredštale. Jah. A moja žena, da izviniš, upo joj bio kreč u oko kad krečila kuhinju. I na to oko bila stavila krpu, pa je Elizabeta ko gusara uslikala.

(smije se)

Veli ona Elizabeti: "Nisam to ja". Ljuta Naila ko zmaj. A ja joj onda maksuz na crtežu pokažem naše sijeno, koke, voćnjak, sve to. Jaštaradi ! I priupitam je : "A šta je ovo ? Prepoznaješ li bona išta ?

Elizabeta rodom iz Australije ... al naše gore list, priča naški i sve. Sve mi je kazala, pokazivala na karti dje je i odakle su joj babo i majka, familija. Daleko, daleko Australija ! Skroz daleko.

Oklen sam ja ? Ja bogme sa Kusjevrane. Ma jah. Jeni selo, Bogu iza ledja. Kusjevrana, tri kljetare, petnaestak čeljadi, malo stoke. Pet sati pješice od ceste. Jaštaradi.

A jednom Putku ujo obad pa se ona razobadala. Kad poleće niz naku stranu, a Sivac zanjom. Ja udri za njima. A strana, gudure same, nakav potok pa presušio, al nedje ponedje malo vode ostalo. Klizavo ko ista. A kad počo sanduk jedan po jedan spadat, slijećati nizbrdo, kotrljat se, pa jedan se brale otvori, pa se svi oni papiri razlećese okolo, u onu vodurinu ... Elzabeta dere se ko magarac, da izviniš, a ja ti je nista ne razumijem. Bezbeli u onoj frci zaboravila naški. Al sta ja mogu i da je razumijem kad su se Sivac i Putka razlećeli niz onu stranu i vrag ih sam nemore stići. Ma kad bolje pogledaš nisu ni oni pravo krivi. A nije niti nesretni obad. Obad k'o obad.

Al ispade pravo katastrofa. Ljuta ko ris bila. Al kad ufatismo Sivca i Putku oni mangupi, ko da ništa nije bilo. Strpkaju travu na nakom proplanku. Mrtvi hladni. Ni zericu ne haju. A Elzabeta nije dala da hin bijen. Vazdan smo skupljali i sušili one njene papire i knjige. I Elzabeta se poslije slatko smijala. Veli da su joj njeni crtezi jos ljepši nako prljavi, blatnjavi, zeleni od mahovine, trave i lišća ...

“Elzabetu Novak sam upoznao za vrijeme njenog boravka u Sarajevu gdje je spremala studiju o stećcima. Čim sam je vidio odmah sam bio očaran njenim ogromnim očima koje su mijenjale nijansu sa promjenom svjetlosne jačine. Nijanse su se smjenjivala od sive, preko zelene u modru, a katkad u tamno plavu.

Moram priznati da sam ponosan na našu zbirku stećaka. Između ostalih, tu je onaj čuveni sa siluetom čovjeka koji pozdravlja s ogromnom uzdignutom lijevom rukom, otvorene šake, raširenih prstiju. Zatim bogato ukrašeni tzv. Zgoščanski stećak², vjerovatno najraskošniji od svih, za koji se vjeruje da bi mogao pripadati jednom od bosanskih kraljeva.

Izdao sam Elzabeti specijalnu dozvolu jer mi je objasnila da je htjela i naše eksponate uključiti u svoju studiju. Epitafi na tri naša stećka su vremenom djelomice izbrisani i skoro nečitljivi. Elizabeta je njih promatrala s osobitom pažnjom. Predložila mi je njenu pomoć za spektralnu analizu neophodnu pri rekonstrukciji izbrisanih epitafa. Sve to mi je zvučalo prekrasno.

Mjesec dana nakon Elzabetinog dolaska u Sarajevo vrtlar našeg Muzeja³ je želio sa mnom razgovorati. Htio mi je predložiti novi projekt za muzejski vrt i zelene površine. Iz razgovora s njim saznao sam da se i on upoznao sa Elizabetom i da mu je ona puno pričala o uređivanju vrtova. Ukratko mi je izložio o čemu se radi. Priznajem da mi se ideja njegova ideja neobicno dopala. Ono što je bilo zgodno je i to da su za ostvarivanje projekta bila potrebna minimalna finansijska sredstva.

Ubrzo nakon toga otišao sam na dulje službeno putovanje. Kad sam se vratio saznao sam od suradnice Begonite da se Elizabeta zanima ne samo za stećke nego i za druge teme vezane za našu zemlju. Priznajem da sam fasciniran njenom energijom i polaskan njenim zanimanjem.

---

² **Zgoščanski stećak** bogato je ukrašen obilnim ornamentima i skulpturama, najljepši do sada obradjeni komad ove vrste u Bosni, a sudeći po bogatstvu izrade, to je grob kojega osobitog odličnog velmože, ako nije ban. Na pročelju spomenika, koji ima oblik ogromnog sarkofaga, prikazan je na strmoj strani grad sa kapijama, do njih dvije visoke kule, a na uglovima po dvije manje kule. Pred gradom sjedi 'ban' na prijestolju, a do njega lijevo i desno stoje dva 'dvornika'. Na jednoj kuli sjedi na otvorenom balkonu gospodja i gleda napolje. Ispod ove kompozicije drže dva konjušara dva odsedlana konja spremna da ih gospoda uzjašu. Desna strana prikazuje u dva reda dva prizora: u gornjem četiri mačem i kopljem okružena i oklopljena viteza jašu jedan za drugim na lijevo; u donjem redu prikazan je lov u šumi. U dnu stećka uriješena je čitava strana sa šest polja sa velikim zvijezdama konstruisanih od kružnica." (*Raif Čehajić : Sto godina Kaknja*)

³ Zemaljski Muzej (*prije rata 1992-1995*):

1. arheologija: prahistorija, antički period, Srednji vijek (više od 105 000 eksponata);
2. etnologija: svakodnevni život (14 000 eksponata), duhovnost, narodna muzika, oralne tradicije (14 000 eksponata);
3. prirodne nauke: geologija, paleontologija, mineralogija, petrologija, botanika, ornitologija, entomologija, zoologija čije zbirke na temu biljnog i životinjskog carstva pokrivaju cijelo balkansko poluostrvo. Herbarijum i zbirke minerala (narocito onih iz karstičkih predjela), insekata i ptica su među najvažnijim na području Ex-Jugoslavije (više od 1 000 000 uzoraka).

Elizabeta je provodila puno vremena u Biblioteci ⁴. Jednoga dana odlučio sam je pozvati na kafu preko puta Muzeja. Odmah sam primijetio sam kako su je u toj kafani na Marindvoru konobari, a i neki od gostiju srdačno pozdravljali.

- Pričajte mi o ... sebi, zamolio sam je.

Elisabeth se nasmiješila. Njene ovog puta tamno-plave oči su me gledale s nevjericom :

- O meni ? ??

Namjestila je svoj bijeli pramen koji joj je skrivao desno oko.

" Joj, sto vi ste jubopitivi ... Nakon kraće pauze i mog upitnog pogleda dodala je : "Hoću reći ... radoznali. Očevidno je bila malo zbunjena. Izgledalo je da uprkos njenom talentu i zalaganju neke riječi našeg jezika su joj bile neizgovorljive. Ali Elizabeta nije izgledala kao neko ko se da obeshrabriti. Slutio sam da je uvijek imala u rezervi lakse izgovorljiv sinonim.

- Ko vas je naučio bosanski jezik ? upitao sam je krijući osmijeh.

Cijela situacija je bila neodoljivo zabavna.

"Aleksa Šantić, odgovorila je ozbiljno Elizabeta i stala recitirati.

*Ostajte ovdje !...Sunce tudjeg neba
Neće vas grijat ko što ovo grije
Grki su tamo zalogaji hljeba
Gdje svoga nema i gdje brata nije...*

Tvrde suglasnike izgovarala je da su me potsjećali na nizove bonbona iz djetinjstva . Svako "t" i "d" pratile su male eksplozije jezika koji se energično odbija od nepce. Odjednom sam, priznajem, zahvaljujući njenom izgovoru po prvi put zapazio da tvrdi suglasnici vrve u toj čuvenoj strofi.

- Nevjerovatno ! prekinuo sam je, priznajem, malčice naglo i grubo.

Nekolicina gostiju u kafani su prišluskiivali Elizabetinu recitaciju. U žaru akcije ona to naravno nije primijećivala. Osjetivši moju nelagodu, nastavila je malo tišim glasom :

"Radi se o prekrasnoj pjesmi, ali morate priznati da je smisao stihova, u najmanju ruku, nazadan, počesto besmislen i svakako uskogrudan ...

Bio je red na meni da se namrgodim.

'Da, dragi gospodine! Elizabeta me je gledala ravno u oči, smiješeći se :

- Previše ste opčinjeni formalnom ljepotom pjesme tako da vam i na pamet ne pada da razmislite kakve glupe ideje vam pjesnik potura ...

Popio sam gutljaj kafe jer sam bio zbunjen.

---

⁴ Biblioteka Muzeja: najstarija znanstvena biblioteka na području Bosne i Hercegovine sa bogatim i raznovrsnim kolekcijama.

- Evo vam malo logike: "Sunce tudjeg neba" podrazumijeva da postoji jos jedno drugo sunce koje grije našu planetu, a to je čista besmislica. A "tudje" nebo sugerira ideju da je nebo nešto što se može razdijeliti, ograditi, samo za se i svoj narod imati.

Prekinuo sam je, negodujući :

- To su slike, to su samo metafore za 'inostranstvo'. Nekad se govorilo 'tudjina'. Ta pjesma je poziv da se zaustavi seoba stanovništva u Ameriku i Australiju

" T^črbuhom za k^čruhom !... povika Elisabeth.

- U pravu ste, potvrdio sam pomirljivo.

Tako je započelo naše prijateljstvo.

« Elzabetu sam upisala u biblioteku Muzeja u septembru 1969. Njena figura u skoro uvijek praznoj citaonici je naravno privlačila moju pažnju. Imala je iznad ispupčenog čela gusti, poput biča, prirodno bijeli pramen koji se isticao u kontrastu s dugom crnom grivom. Sjećam se njene karakteristične geste rukom dok sklanja taj bijeli pramen koji joj je svaki čas padao na lice. Nekad bi ga plela u dvije tanke pletenice i vezala pozadi.

Na licu su joj najmarkantnije bile oči šerpa-plave boje.

U ono vrijeme nije bilo fotokopirnih masina pa je provodila dane i dane prepisujući odlomke iz knjiga koje sam joj prinosila. Mada je moje izvježbano žensko oko moglo smjesta vidjeti da nije posvećivala izuzetnu pažnju vanjskom izgledu, njene mini-suknje, tijesne majice su je činile, sve u svemu, privlačnom.

Našla sam se u nedoumici kad sam shvatila da se zanima za raznovrsni povijesni materijal, a naročito za jedno djelo kojeg smo imali u biblioteci Zemaljskog Muzeja. Ne želim reći da smo imali u izobilju knjige neprocjenjive vrijednosti ili djela sa osjetljivim političkim temama. Naravno, sve zavisi od tačke gledista i od trenutnog društvenog uređenja. U ladici pisaćeg stola koju je nas direktor Hamo drzao pod ključem u svom uredu najvrijednija je bila Hagada, molitvena knjiga sarajevskih židova iz 14 stoljeća .

Njena vrijednost je bila istovremeno i sentimentalne prirode. Naime, prethodnik Hamov je početkom rata izblefirao gestapovca koji je napravio raciju u Muzej s namjerom da 'zaplijeni' za ono vrijeme nepoćudnu Hagadu. Kad mu je ovaj zatražio molitvenik, direktor je slagao da je poslana na izložbu u Španjolsku . A u stvari se nalazila na desetak centimetara od njega u toj istoj ladici gdje je i sad čuva nas sadašnji direktor.

Osobno mislim da smo u Muzeju imali puno sreće i slobode u periodu komunizma i samoupravnog socijalizma. Mislim da je to bilo jednostavno zato jer nas niko nije puno bendao. Imali smo više nego bijedne plaće, ali su nas ostavljali na miru sa našim stećcima, arheološkim iskopinama, historijskim rekonstrukcijama, herbarijima, zbirkama svih vrsta, počev od leptira, ptica i raznoraznih kukaca. Meni je to potpuno odgovaralo.

Knjiga za koju se zanimala Elzabeta je bilo nešto drugo. Radilo se o djelu jednog austrougarskog autora koji je lansirao tezu prema kojoj su bosanski muslimani jedini autentični nasljednici bogumila. Izloženi prijetnjama papske inkvizije, grubosti i nepismenosti ondašnjih crkvi, oni su direktno iz bogumilske vjere našli zaštitu i utočište u islamu. Autor te knjige je tvrdio da je termin "Bošnjak" tada skovan s ciljem da se mogu razlikovati i prema tome distancirati od stanovnika BH ostalih vjera.

Naime od Kulina Bana pa do austrougarske okupacije pred kraj 19og stoljeća svi stanovnici BH bilo koje vjere bili smatrali su se jednostavno Bosancima ili Hercegovcima zavisno od područja gdje su bili naseljeni. Austrougarski 'stručnjak' je istovremeno tako poslao signal pravoslavicima i katolicima da pošto nisu izvorni stanovnici BH trebaju se priključiti svojim 'matičnim' državama. Jednom rječju tipičan primjer gesla '*Zavadi pa vlada!*' ...

Divila sam se vještini i inventivnosti austrougarskog "stručnjaka". Ne znam zašto niko nije našao za shodno da u udžbenicima povijesti taj primjer vješte osvajačke politike i diplomacije iz austrougarskog perioda spomene, pa čak ni anegdotski. Toliko usredsređena na svoj rad Elzabeta srećom nije ni primjećivala moje indiskretne poglede .

Vajkala sam se: "Ma to je samo jedna stara goticom napisana raskupusana knjižurina za koju se osim Elzabete (*i mene*) niko nikad nije zanimao. Ko danas zna čitati goticu ? Pa već od 1949 ni Nijemci je ne koriste. U svakom slučaju, Elzabetina studija se odnosi na stečke ... Za nju je to samo kuriozitet koji neće imati nema nikakvog utjecaja na njen rad. " Vajkala sam se tako smatrajući da je cijela afera pripadala dalekoj prošlosti. Bilo pa prošlo, tješila sam se. Ali da li je stvarno sve tako jednostavno. Da li nešto što je jednom bilo može tek tako proći, ne ostavljajući nikakva traga?

Istovremeno, kad bi bolje sagledala stvari, shvatila sam u stvari da je knjiga austrougarskog stručnjaka, bila ona propagandna zavjera ili ne, *de facto* ostvarila zamišljeni cilj. Većina katolika i pravoslavaca s teritorija BH smatraju susjedne republike tj Hrvatsku i Srbiju svojim izvornim 'matičnim' domovinama. Što se tice BH muslimana oni su se "izborili" za veliko slovo u njihovom nazivu i za ime 'Bošnjaci". Tako su se uspjeli otudjiti se i distancirati od ostalih stanovnika BH i pridonijeti nepotrebnu zbrku.

Promatrajući krišom iz svog ureda zajapureno lice Elzabete shvatila sam koliko je ona bila uzbudjena otkrićem knjige austrougarskog "stručnjaka". Zabraniti joj pristup biblioteci Zemaljskog bilo je isključeno. Pomisao na bilo kakvu vrstu cenzure bila mi je ponižavajuća. Osim toga, bilo je prekasno za svrstati kontroverzno djelo u odjeljenje 'povjerljivih' knjiga i materijala koje je direktor držao pod ključem u svom uredu.

Izgovor da je knjiga pozajmljena drugom čitaocu, a da je ovaj nestao bez traga mi se također činio neprihvatljivim. Saopćiti Elzabeti da je knjiga poslana hitno na popravku, na novi povež u knjigovezačku radionicu je također zvučala neuvjerljivo mada su korice od srednjeg platna sa žutim, skoro izbrisanim naslovom "Die Wahrheit über die alten Geschichte von Bosnien und Hercegovina" bile skroz ispucane i izbljedile.

Povrh svega shvatila sam da se naša vrijedna posjetilica Elzabeta direktoru sve više i više počela dopadati.

Stvarno nisam znala šta da radim.

6.

« Možda se na Balkanu, više nego drugdje, osjećanje pripadnosti jednom narodu gradi na legendama i mitovima, a ne na historijskim činjenicama. Kod nas 'historijski' rad daje bolju predstavu o vremenu u kome je nastao i o onome koji ih je napisao nego o samoj temi.

Elzabeta nije imala ništa protiv legendi, mitova, usmenih predanja, pismenih nebuloza, praznovjerica, rekla-kazala priča. S istim zanimanjem, studirala je literaturu o stećcima na našem i više svjetskih jezika, bez sjene predrasuda razgovorala jednako sa direktorom Zemaljskog kao sa mazgovocem Salkom sa Kusjevrane. Veselila je činjenica sto je toliki broj stećaka ostao sačuvan, što su svakom dostupni (mada je to istovremeno imalo i dobre i loše strane) što ljeti može osjetiti blage valove topline, a zimi valove studeni koji su zračili iz njih.

Pitala se ponekad: "A šta ako mnogobrojni reljefi stilizirani floralni i geometrijski motivi nemaju nikakvu magičnu ili religijsku dimenzije nego su isključivo dekorativne prirode ?

Ono od čega Elizabeta nije odustajala je intelektualno poštenje i nepristrasnost. Za nju su to bili neophodni temelji za rad znanstvenika-istraživača. Vjerovatno zbog toga imala je u svijetu izvrsnu reputaciju. Kolekcionari, umjetničke galerije, često su tražili njene usluge za ekspertizu mačeva, koplja, štitova, svijećnjaka, kapijskih halki, ibrika, sahana, sudja i nakita uopće, a kuće tipa Sotheby's i Christie's organizirale aukcije u skladu s njenim procjenama i izborima.

Kod nas pak najblažim riječima smatrana je prepotentnom osobom, usijanom glavom.

Elzabetin mentalni sklop je bio kombinacija hercegovačke izdržljivosti, bosanske tvrdoglavosti i anglosaksonske samouvjerenosti. Mislim da je zato toliko voljela magarce za koje je tvrdila da su neobično inteligentne životinje, a u svakom slučaju pametnije i pouzdanije od plašljivih i nepredvidljivih konja. Moram ipak priznati da sam se i ja znao s njom posvaditi i izgubiti strpljenje. Elzabetini stavovi skoro uvijek bili su suprotni opće prihvaćenim.

Nasu osjećajnu, nježnu Begonitu dovodila je ponekad do ivice suza.

« Davno je to bilo. Elzabeti tad je bilo 14 godina.

Predložila sam razredu neka svako izaberu jednu pjesmu iz svoje 'izvorne' kulture, nauči je napamet i izrecitira u originalu. Sastav tog razreda je bio tipičan za Australiju : Anglosaksonci, Azijci, nešto predstavnika latino zemalja, nešto Slavena i Cathleen, jedina aboridžinka, autentična stanovnica nase zemlje-kontinenta.

Večer poezije trebala se održati u dvorani za kulturno-rekreativne događaje. Vikendom u njoj često su održavana natjecanja za najbolju pitu od jabuka. Obložena svijetlim eukaliptosovim drvetom, mirisala je vječno na cimet.

Za večer poezije Elzabeta bila je oličenje elegancije. Objasnila mi je da je njena frizura tipična za kraj odakle je porijeklom njena familija. Nosila je kosu spletnu u dvije pletenice spojene na vrhu glave. (Mala nevolja s tom frizurom je bila da je otkrivala njene prilično klempave usi.)

Kao jedini dekor na pozornici stajao je globus. Elzabeta nam je pokazala gdje se nalazi Evropa, a onda zemlja i grad odakle je "njen" pjesnik. Mislim da se zvao Alex Antic, porijeklom je bio iz Mostara grada u Bosni i Hercegovini.

Zavladao je tajac u sali kad je započela recitaciju. Učtivo i s poštovanjem slušali smo pjesmu sjetnog sadržaja, s notama preklinjanja i molbe. Niko u publici nije poznavao niti jednu riječ tog jezika, ali iznenadjujuće je bilo to da smo svi, čini mi se, bili dirnuti magijom pjesme.

Mnogo godina poslije te večeri poezije, na televiziji sam vidjela rušenje starog mosta u Mostaru. Sjetila sam se Elzabete.

Sjetila sam se još necega. Moj hobi je grafologija. Evo šta sam zaključila iz njenog rukopisa :

Rezervirana, zahtjevna, mudra, jaka ličnost Elzabeta je stvorena da igra glavne uloge. Ističe se urođenom autoritativnošću i snagom argumenata. Prilično stroga, posjeduje visoke moralno-etičke principe, ali nekad može biti netolerantna.

Energična i nezavisna, voli naredjivati. Tajnovite prirode, voli se distancirati od ostalih, ali u biti nije nekomunikativna.

Mada se voli dopasti i žudi za obožavateljima i poštivateljima, često osjeća potrebu za osamom da bi mogla na miru razmisliti, izvesti zaključke, donijeti odluke.

Ozbiljna i nemirna, svjesna je da život nije ni igra, niti zabava i zadovoljstvo. Zbog toga puno se zalaže u rad. S jedne strane da bi se afirmirala, a s druge da bi našla sigurnost.

Zbog jake osjećajnosti ponekad je kaotična.

Vjerna, pouzdana, direktna i iskrena, ima smisao za dužnost i ispunjavanje obećanja. Njeni principi su nekad prekruti. Voli dobro urađeni posao mada se nekad gubi u detaljima.

Voli sve to je lijepo i posjeduje prirodnu plemenitost.

Njen urođeni smisao za pravdu čini da se razbjesni kad susretne nepoštenje i nepravdu. Pridaje veliku važnost sentimentalnim vezama, ali one nisu jednostavne za nju.

Elzabeta je idealist.

« Elzabeta mi se odmah dopala. Upravo se bila vratila iz Japana gdje je provela nekoliko mjeseci. Japanski vrtovi potpuno su je fascinirali. Nastali su u davna vremena kad Japan nije bio jedinstvena nacija nego mješavina raznih religija, kultura i političkih sustava kojima su vladali lokalne vodje i plemići. U japanskim vrtovima kamen, stijena je glavni element. Japanci ih obožavaju kao simbole božje moći, mjestima gdje se okupljaju bogovi.

Elzabeta je smatrala da postoje mnogobrojne paralele između japanskih vrtova i nalazišta stećaka. Prva od njih se tiče prostorne organizacije. Rekla mi je da su polja, livade ili ledine s nasumce razbacanim stećcima svojevrsni 'prirodni' vrtovi.

Kad udjes u vrt trebaš stati, upitati se : "Gdje se ja osobno trebam postaviti tako da pasem uz ovaj prostor, ne štrčim, postanem njegov sustavni dio? I onda ekstrapoliraš, pitaš se : "Kako ja, sicutina jedinka, mogu naći sopstveno mjesto u društvu, poduzeću, firmi, porodici, zajednici bilo koje vrste i veličine ?

Elzabeta mi je nabrojala principe koje karakteriziraju japanski vrt:

Asimetričnost, koja na prvi pogled izgleda kaotično, ali svakako daje iluziju prirodnosti.

Druga je minimalizam, čistota, osamljenost, odsustvo šarenila, obilja bilo koje vrste.

Treća je jednostavnost.

Četvrta je spontanost, neka vrsta mješavine naivnosti i neizvještačenosti.

Peti princip je mogućnost da posjetilac u naoko beznačajnim detaljima otkrije skrivena značenja koja ga upozoravaju na površnost svakidašnje stvarnosti.

Šesti princip je kreativnost.

Svaki od stećaka koji Muzej posjeduje ima svoju energiju, simbol je neprolaznosti, stoicizma, samopouzdanja. Kiša lije po njima, sunce ih grije, isušuje, snijeg padne po njima, sakrije ih, snijeg se istopi, i tako vječno.

Oni pak ostaju isti onakvim kakvi su.

"Džavide, važno je rasporediti stećke na taj način da njihove individualne energije komuniciraju i budu uravnotežene", rekla je Elzabeta.

- Imate pravo. Ipak, volio bih vas upozoriti da je Zgoščanski stećak težak nekih 16 tona ...

Smatrao sam da je Muzejski vrt mjesto za odmor i meditaciju. Dalje od zamora i užurbanosti okolnog Sarajeva, to je prostor za poniranje u sebe i uživanje u sjeni drveća.

Ali neminovno je da će jedno izvjesno vrijeme dok budemo radili na pretvorbi, vrt biti pretvoren u bučno gradilište sa kranovima, dizalicama i hrpom radnika-pomagača.

'Šta mislite kako su prije 700 godina graditelji stećaka prebacivali kamene gromade iz kamenoloma do klesarskih radionica, a onda do nekropola?

- Kao i za piramide, možemo samo praviti razne hipoteze. Mislim da nije slučaj da je većina stećaka smještena duž bivših rimskih putova i pokraj riječnih tokova. Također je moguće da

su komadi kao Zgoščanski stećak klesani izravno na livadi u prirodnoj stijeni koja se tu već nalazila.

Klesari, kamenoresci, šegrti, možda familije umjetnika i zanatlija su za vrijeme radova na stećcima vjerovatno bivakovali u kolibama i šatorima u blizini gradilišta. Budući se radi o lakim konstrukcijama od drveta i drugih trošnih materijala danas je nemoguće pronaći tragove tih naseobina.

Ali vratimo se japanskim vrtovima.

"Staza koja vodi u vrt nije samo funkcionalne prirode tj. služi da dovede posjetioca u prostor gdje će se odmoriti i uživati u okolnoj ljepoti, nastavila je Elizabeta. " Niti jedno ljudsko biće ne stiže od zamisli do cilja ravnom i pravom stazom. Svako od nas na životnom putu sretne okuke, zaobilaznice, ćorsokake, crne tačke. Ali sa svakog od tih mjesta, imamo neslućene poglede na životne mogućnosti. Zavoji na cik-cak stazi vode posjetioca u pravcu ključnih otkrovenja. On je sam odgovoran da ih pravovremeno pronadje, nezavisno od stvaraoca vrta. Takodjer posjetilac treba sam naći sopstveno mjesto u vrtu odakle će moći razumjeti poruku stvaraoca vrta, smisao i cilj svog postojanja. "

Zamolio sam direktora Muzeja da me primi i izložio mu prijedlog. Nisam propustio spomenuti Elizabetu. Kad je saznao da ne tražim skoro nikakva dodatna financijska ulaganja, nasmiješio se blagonamjerno. Nakon nekoliko dana dobio sam njegovu dozvolu za pretvorbu Muzejskog vrta ...

9

"Kroz gustu maglu nazirem nadrealističko žutu fasadu *Holiday Inna* i blindirana vozila stranih novinara i fotografa kojih je u Sarajevu ovih dana mnogo više nego nas običnih stanovnika.

Linija fronta je na 50 m od Muzeja. Ko zna da li me dežurni snajperista sa brda drži na nišanu, da li ga boli glava od loše rakije ili je iznerviran jer nije ispunio današnju normu. Sprintam vijugavom pješčanom stazom. Usporim kad sam u zaklonu stećaka. Na većini zamjećujem tragove metaka i šrapnela.⁵

Došao sam s namjerom da provjerim kako stoje UN plastične folije na svih tri sto stotine slomljenih prozora Muzeja. Mogu li odoljeti naletima vjetra, granatama, šrapnelima, eksplozijama ? Hoće li uspjeti izdržati hladnu i vlažnu sarajevsku zimu?

Kroz razlupane staklene svjetlarnike krova ulijeću rijetke pahuljice i viju mi se oko nosa. Pod djonovima mojih starih razgaženih cipela škripe komadići stakla, gipsa, drveta, keramike.

Trebalo nam je tjedan dana rada da prikucamo folije na okvire zjapećih rupa.

Počeli smo od prizemlja. Metodično. Vrtlar Džavid i ja smo u farmericama i debelim vunanim džemperima. Begonita je našminkana, neparfimirana, u svilenoj haljini i bundi od smeđeg vještačkog

---

⁵ **Stećci** često služe kao zakloni tokom okršaja . To ima katastrofalne posljedice . Najpoznatije nalazište stećaka u Radimlji, u blizini Stoca, u Hercegovini teško je oštećeno, kao i Pavlovac u blizini Sarajeva. Najvrijedniji eksponati smješteni u vrtu Zemaljskog muzeja oštećeni su zbog cestih pogodaka kojima je vrt izložen. *Izvor : Izvještaj o ratnim oštećenjima kulturnog nasljedja Hrvatske i Bosne i Hercegovine , Evropski Savjet , 1994)*

krzna. Dok pedantno mjeri i makazama reze komade plastične folije objašnjava nam da je savršeno moguće peglati bez struje. "Omotate stopu glačala sa staniolom, ugrijete ga na šporetu i to je to."

Džavid je zadužen za podizanje folija na prozorske okvire. Ja ih prikucavam čekićem. Na neke od većih rupa na zidovima pričvrstili smo komade šperploče i daski.

Veli Džavid:

"Čekicem je lako razbiti mozaik, ali mozaik ne može nista čekiću !"

Begonita i ja se pitamo šta nam Džavid želi reći tom svojom metaforom.

"Bosna je mozaik, naši agresori su čekić, to sam htio reći."

Dok napuštam Muzej mislim na prestolonasljednika Franca Ferdinanda koji je u junu 1914 bio došao u posjetu Sarajevu. Jedan od zakazanih događaja tokom njegova boravka bilo je zvanično otvaranje Zemaljskog muzeja. Istog dana koji je bio predviđen za svečane govore, pjenušac i zdravice, fanatični student je ustrijelio njega i njegovu trudnu ženu.

Pitam se gdje je sad Elzabeta. Mogla bi biti u Parizu. U Londonu ? Ili je ponovo u Australiji.

Tog 10 decembra 1993 mladi snajperista na brdu preko puta Muzeja nišani i hladnokrvno stiska obarač. Pogodjen u čelo, Hamo se ruši kao pokošen. Mladić položi snajper, zapali cigaretu. Zašto ga je dodjavola britanska novinarka sa BBC koja ga je intervjuirala prethodnog dana optuživala da gadja njen hotel?

"Ma ne gadjam ja Holiday Inn, nego Muzej !"

10.

« Kafana u kojoj radim skoro trideset godina je poznata po tome što su ovdje nekad dolazili i napijali se pisci i slikari, Hemingvej, Pikaso, razni poznati i nepoznati boemi.

Elzabeta je redovni gost naše kafane. Obično pije čaj s mlijekom. Skoro uvijek nešto piše. Njen sto je pretrpan papirima. Često je pokraj nje stari kožni kofer. Po njemu naljepnice raznih svjetskih aerodroma. Nisam imao prilike s njom dulje razgovarati izuzev razmjeniti pozdrave i banalnosti. Po njenom akcentu bih rekao da je Engleskinja ili možda Kanadjanka, ali nisam siguran. Možda nije ni jedno ni drugo. Nasu kafanu koja je otvorena u sitne sate posjećuje mnogo novinara, pisaca, osoba sa filma i televizije, stranih turista. Elzabeta časka ponekad sa nekim od njih, ali u posljednje vrijeme najčešće je sama.

Nedavno sam bio u noćnoj smjeni. Imali smo puno gostiju. Normalno, bješe subota navečer. Elzabeta je također bila tu sa svojim koferom. Već sam se kao po običaju spremao donijeti joj čaj s mlijekom. Iznenađila me kad je naručila čašu vina. Moram usput priznati da vino u našoj kafani nažalost nije dobro. Ja se prvi osjećam nezgodno zbog toga, ali šta mogu ? Poslužio sam je i odjurio služiti druge goste. Vrlo brzo Elzabeta me je zamolila za još jednu čašu vina. Pitao sam se u sebi šta se događa, ali prema onoj 'Mušterija je kralj ... ili kraljica, tj ima pravo zatražiti šta god mu srce zaželi' donio sam joj još jednu čašu vina. Nakon izvjesnog vremena Elzabeta me je zamolila za čašu kalvadosa. Zabrinuo sam se. Upitao sam je da li joj se vino nije dopalo. Odgovorila je da je bilo izvanredno, ali da joj se prohtjelo piti kalvados.

Bilo je otprilike dva po ponoć. Moram reci da nisam više tako mlad, u stvari tačnije rečeno, pred penzijom sam. S nestrpljenjem sam očekivao fajront. Kao većina kelnera imam problema sa cirkulacijom krvi, dakle proširene vene. U jednom čašu prišao mi je gost i šapnuo mi na uho da mi želi nesto pokazati. Na licu mu se vidjelo da je uznemiren. Poveo me u pravcu toaleta koji se nalazi u suterenu. Do njega se ide uskim vijugavim stepenistem. Otprilike na pola puta je odmorište. Spazio sam ledja osobe koja je tu sjedila s glavom naslonjenom na željezne šipke ograde. Sagnuo sam se ... i prepoznao Elzabetu. Oči su joj bile crvene, a lice obliveno suzama. Zapitao sam je da li joj je potrebna pomoć, sta mogu učiniti za nju. Ona mi je odgovorila da je ostavim na miru, da se želi samo malo tu odmoriti. Htio sam joj onda reći da je problem u tome što zakrčava prolaz za toalet koji je te večeri puno tražen, ali namjesto toga zapitao sam je da li možda želi čašu vode, kafu i predložio joj da ustane i vrati se u salu. Odgovorila mi je da bi željela još malo ostati tu sama i da će se uskoro vratiti. Popeo sam se u salu i uputio stolu gdje je stajao Elzabetin kofer. Kako to da ranije medju svim naljepnicama nisam uočio onu sa aerodroma Sarajevo ? Bacio sam ovlaš pogled na njen sto. Ime tog grada koji mi je lijepo zvučalo bješe vise puta podvučeno na listovima razbacanim po Elizabetinom stolu ...

11

“Ne bih željela griješiti dušu jer ne znam zasigurno bil šta ozbiljnije medj Hamom i Elizabetom. Mogu samo nagadjat. Ne moze se riječima iskazat kolko sam suza izlila dok mi je Begonita čitala članak koji je Elizabeta objavila o Hamu. Jah. U najpoznatijem časopisu za muzeje i kustose.

(plače)

Ne znam kako se zove. Uokvirili ga. Eno u vetrini, pogledaj ako hoćeš. Stigo članak faksom. Ne znam zašto, ali nekim čudom faks je radio kroz cijeli rat. Džavidov faks, ko i on : Niko mu ništa ne more!

(smije se)

Jah. Begonita, Hamova kolegica iz Muzeja. Ona što se nikad nije udavala. Ma znamo se hiljadu godina. Kućni prijatelji, a i familija bogme.

?

Evo kako : Begonitin amidža i tetak Muradif (Allahrahmetile !) znaš onaj iz Zvornika što se ženio tri puta, onaj što je imo asmu ... Ehe. Od dva brata djeca. Kućes bliža familija ...

?

A moguće je bogme da Begonita bješe u Hama zaljubljena. Ama nije išlo nikako. Ma čuj, pa familija su. A šteta ! Lijepa. Pametna. Načitana. Jah, neudade se nikad još. Begonita prevela mi članak sa engleskog. Fali Elzabeta Hama, u zvijezde ga kuje : "Pogino ko heroj". "Dao život za Muzej." Jes vala. Šteta. Sve tačno napisala. Al štaćes, tako ti je. Ma svi ćemo jednog dana ...

Hoš jos kahve ? Ma hajd popi još jenu, nemožeš kuci na jednoj nozi. Haj bona, što se snebivaš ...

Sadržaj :

1. Od Brisbane-a do Stoca
2. Magarci i mazge
3. Salko, mazgovodac i vodič Elzabetin
4. Hamo, direktor Muzeja
5. Begonita, bibliotekarica, u grdnim mukama zbog Elzabete
6. Hamova razmišljanja o Elzabeti
7. Ms Wordsworth, Elzabetina profesorica engleskog
8. Vrtlar Džavid upoznaje Elzabetu
9. Hamova smrt, ili 'Ma ne gadjam ja Holiday Inn, nego Muzej'
10. Kelner Filip
11. Teta Haša, Džavidova mama